

С.І.Архієреєв, д-р екон. наук

Харківський національний університет ім.В.Н.Каразіна

ТРАНСАКЦІЙНА АРХІТЕКТОНІКА

Досліджуються проблеми інституціональної архітекτονіки сучасного суспільства і, зокрема, її транзакційної складової. У рамках транзакційної архітектоники автор виокремлює архітектонику транзакційного сектора, а для точнішої оцінки його масштабів пропонує змінити принципи вичленування інституціональних секторів економіки в системі національних рахунків для того, щоб вони відбивали розподіл господарських операцій суб'єктів ринку на трансформаційні і транзакційні.

Використання в назві статті нового для транзакційного аналізу терміна "архітектоніка" передбачає пояснення його сутності. Використовувати його в сполученні "інституціональна архітектоніка" для інституціональних досліджень запропонував А.Гриценко¹. Архітектоніка є досить багатозначним поняттям і використовується в різних галузях знання. Причому залежно від особливостей конкретної галузі воно має різні значення.

Поняття "архітектоніка" сягає грецького прообразу, що позначає будівельне мистецтво, і в архітектурі означає вираження закономірностей будівлі, її конструктивних особливостей. У такому самому смислі цей термін використовується в мистецтві взагалі – для позначення загального плану побудови твору, співвідношення його головних і підпорядкованих елементів. Отже, в галузях, що є результатом свідомої діяльності людей, під архітектоною розуміють закономірності структури продуктів цієї діяльності, співвідношення їх основних частин, їх домірність, пропорційність, стійкість, рівновагу.

Поняття "архітектоніка" використовується й у сферах, не пов'язаних із результатами діяльності людей: так, у геології під цим терміном розуміють загальну картину геологічної побудови, особливості залягання порід на певній місцевості. Отже, коли йдеться про результати природних процесів, під архітектоною розуміють об'єктивний опис структур "як вони є", без будь-якого свідомого втручання людей.

На нашу думку, застосування терміна "архітектоніка", з одного боку, до свідомо регульованих процесів, а з іншого боку – до не залежних від свідомої діяльності, зумовлює наявність двох його головних значень – закономірностей свідомої побудови структури і відбиття її об'єктивно сформованих особливостей. У наш час термін "архітектоніка" використовується набагато ширше згаданих галузей, проникаючи в дедалі нові галузі аж до електроніки (архітектоніка чипів) і косметології (архітектоніка обличчя). Важливо, що при цьому зазначені вище два його головних значення залишаються незмінними.

¹ Про інституціональну архітектонику як новий науковий напрямок // Економіка і прогнозування. – 2003. – № 2. – С. 127–147.

Використання цього терміна в транзакційному, а кажучи ширше, в інституціональному аналізі може бути особливо плідним у зв'язку із специфікою інституціональної сфери громадського життя. Під інститутами, згідно з Д.Нортом, будемо розуміти обмеження, що накладаються суспільством на діяльність суб'єктів. Специфіка інституціональної сфери полягає в тому, що поряд із формальними існують неформальні обмеження, що, власно кажучи, є загальновизнаними. Проте не всі розуміють, що неформальні обмеження лише на поверхні перебувають на одному рівні з формальними, насправді ж містять у собі глибинні шари, більшою мірою пов'язані з суспільною психологією. Ця обставина усвідомлюється лише найбільш глибокими дослідниками інституціональних відносин. Так, Трауїнн Еггертссон відзначає слабкість дослідження операціональних (так в оригіналі перекладу, на нашу думку, краще перекласти операційних. – С.А.) поведінкових відносин у порівнянні з конституційними і контрактними обмеженнями, що краще піддаються аналізу, і доходить висновку, що "схожі формальні правила можуть приводити до різних типів поведінки і наслідкам"². Саме така ситуація спостерігається в умовах ринкової трансформації у Східній Європі, де імпортовані інститути часто використовуються в цілях, протилежних тим, для яких вони були спочатку призначені.

Виходить, що формальний інституціональний аналіз неприпустимо спрощує реальну ситуацію. Проводячи аналогію інституціональної сфери з програмним забезпеченням ЕОМ, необхідно визнати, що вона містить у собі частини низькорівневого і високорівневого програмування.

В основі всіх інституціональних процесів лежить низькорівнева "операційна система", що є залежною від суспільної психології і визначає характер виконуваних дій у відповідь на введення формальних обмежень. Фактично всі рецепти беззастережного імпорту західних інститутів засновані на припущенні про те, що в усіх країнах діє та сама "операційна система", яка гарантує однаковий відгук на однакові формальні обмеження. А втім, таке припущення є далеким від істини. Тому зовсім безглуздо очікувати, що однакові формальні інституціональні обмеження – "програми" високого рівня – принесуть однакові результати в різних країнах.

Завданням архітекτονіки є з'ясування співвідношення різних рівнів інституціональної сфери й особливостей їх взаємодії. Ясно, що побудова системи формальних інституціональних обмежень має базуватися на знанні найглибших інституціональних основ економічної діяльності, якого ми поки що не маємо.

Складність інституціональної структури суспільства зумовлює важливу особливість інституціональної архітекτονіки взагалі і транзакційної зокрема, що демонструє принципову відмінність її від економічної теорії. Остання вивчає найзагальніші принципи економічних відносин, натомість архітектоніка вивчає конкретні інститути, що забезпечують їх функціонування в тій чи тій країні, їх структуру і співвідношення, зумовлені специфікою інституціональної основи суспільства.

² Еггертссон Т. Экономическое поведение и институты. – М, 2001. – С. 332.

Трансакційна архітектоніка досліджує, зокрема, особливості здійснення трансакцій. Наприклад, причини гіпертрофованої порівняно з операціями в торговельній мережі ролі торгівлі на ринках у постсоціалістичній Східній Європі або причини абсолютного панування лізингу кольорових телевізорів у Великобританії в 1970 роки порівняно з перевагою їх продажу в інших країнах. Отже, важливим компонентом архітектоніки виявляється компаративістський аналіз, у зв'язку з чим існує необхідність розвитку порівняльної трансакційної архітектоніки, яка б спеціально досліджувала інституціональні особливості трансакцій у різних країнах. Наприклад, пояснила б причини переваги в Японії способу створення накопичувань у банках і використання в США акцій як засобу накопичування, а також відповідні особливості корпоративного фінансування.

Якщо не існує жодних підстав говорити про "національні" економічні відносини, то спроби вийти за рамки національної інституціональної архітектоніки можуть викликати втрату власного змісту цього напрямку економічного аналізу. Звичайно, можна говорити про інституціональну архітектоніку близьких країн як про сукупність певних спільних принципів їх інституціонального устрою. Але говорити, наприклад, про архітектоніку сучасного капіталізму можна лише у співвідношенні з класичним капіталізмом, інакше всі поняття архітектоніки просто втрачають будь-який особливий у порівнянні з економічною теорією зміст.

Розуміння того, що будь-яке народне господарство базується на специфічній для нього інституціональній архітектоніці, гостро ставить питання про доцільність і наслідки імпорту інститутів з інших національних економічних систем. Інституціональний імпорт має сенс виключно стосовно інститутів, що вписуються в існуючу інституціональну структуру. У противному разі такий імпорт призведе до порушення інституціональної рівноваги, переходу економічної системи в хитливий стан із непередбачуваними наслідками. Цілком можливо, що національні економічні інтереси за виникнення нової інституціональної ситуації виявляться нереалізованими.

Водночас інституціональна рівновага зовсім не означає статичності інститутів. Щоб стійка рівновага зберігалася, вона має бути динамічною, у противному разі вона дрейфуватиме вбік хитливого доти, доки не перейде в нерівноважний стан, подібний до того, що мав місце за катастрофи планово-командної економіки. Перехідна економічна система з інституціональної точки зору також є нерівноважною, проте це система, в якій принципово може бути забезпечена позитивна інституціональна динаміка.

В інституціональній сфері, з одного боку, присутні інституціональні шари, що є результатом попереднього розвитку і не залежать від поточних дій людей. З іншого – вона містить у собі значну кількість норм, що підлягають безпосередньому регулюванню завдяки свідомому втручання суспільства. Така подвійність інституціональної сфери визначає ту обставину, що поняття "архітектоніка" застосовне до неї в обох головних значеннях цього терміна, про які було сказано вище, – для опису об'єктивно сформованої в суспільстві інституціональної ситуації і для розкриття принципів побудови інституціональ-

ної структури, способів забезпечення стійкості останньої за допомогою свідомих діяльності людей.

Трансакційна архітектоніка розв'язує завдання, що відповідають обом наведеним значенням терміна, але при цьому в порівнянні з інституціональною архітектонікою має певну специфіку, яка зумовлена обмеженими можливостями свідомого управління трансакційними процесами. Свідомо диктувати, які з варіантів проведення трансакцій будуть використані, неможливо, але, змінюючи інституціональні умови їх здійснення, можна домогтися зрушення структури здійснюваних трансакцій у бажаний для суспільства бік.

Говорячи про трансакційну архітектоніку як особливу галузь економічних знань, треба, насамперед, окреслити межі цього напрямку. На нашу думку, ці межі збігаються з межами, в яких здійснюються трансакції, тобто має місце обмін правами власності. Розуміння трансакційних витрат як витрат експлуатації економічної системи, запропоноване К.Ерроу, суперечить точному визначенню трансакцій. Це приводить нас до висновку, що поняття витрат експлуатації економічної системи є ширшим і містить у собі поряд із трансакційними витратами інші їх види.

Насамперед, ідеться про витрати захисту прав власності, в які можуть бути включені витрати специфікації (чіткого визначення меж) і створення виключних прав власності. Застереження про включення останнього виду витрат не випадкове, тому що особливості саме виключних прав власності часто є підставою для віднесення всіх витрат захисту прав власності до трансакційних витрат. Доказом при цьому є факти створення прав власності в результаті розвитку обміну. Проте ці факти свідчать лише про те, що залежно від суспільних умов створення виключних прав власності може виявитися або вигідним, або недоцільним. Проте в конкретному випадку перевитрати суспільних ресурсів такі витрати виникають не в результаті обміну (не як трансакційні), а як результат існування певного способу організації суспільства. Є всі підстави ці витрати віднести до інституціональних витрат, які створюють загальні інституціональні рамки обміну. Ще раз підкреслимо, що витрати створення виключних прав власності не є трансакційними, а є саме витратами інституціональної організації суспільства, інакше кажучи, витратами експлуатації економічної системи.

Недостатня вивченість витрат захисту прав власності показує, що з усіх різноманітних зв'язків трансакційних витрат з іншими елементами системи економічних витрат дослідники звичайно зосереджуються лише на їх співвідношенні з трансформаційними витратами. Таке розмежування необхідне переважно для виокремлення категорії трансакційних витрат, зв'язок яких із трансформаційними витратами сам по собі є зрозумілим, достатньо дослідженим і не вимагає додаткових роз'яснень. Водночас інші взаємозв'язки економічних витрат освітлені в економічній літературі ще недостатньо. Особливо це стосується зв'язку трансакційних витрат, що виникають у суспільстві, з витратами, які притаманні внутрішньофірмовому способу координації і визначаються нами (через відсутність у науковому обігу категорії, що описує цей феномен) як інтеракційні витрати.

Категорія інтеракційних витрат є новою і вимагає певного екскурсу в історію вживання понять "транзакція" і "інтеракція". Перший термін був узятий на озброєння економічною наукою, натомість другий більшою мірою став предметом соціальних наук. Соціологи під інтеракцією розуміють процес конкретної соціальної взаємодії індивідів, тобто процес внутрішній у порівнянні з макроструктурами³. Особливо близьким сфері економіки за своєю спрямованістю є символічний інтеракціонізм, який розглядає взаємодію індивідів як процес гри (фактично одержання прибутку є вигравшем в одній з ігор). З цієї позиції усі взаємодії людей у сфері економіки мають розглядатися як інтеракції.

Навпаки, економісти, визначаючи транзакції як відчуження і присвоєння прав власності і свобод, передбачають їх відмінність від індивідуальних дій поза суспільними інститутами. Отже, всі економічні взаємодії між людьми виявляються транзакціями. В чому ж причина такого збігу значення різних термінів? У виборі різних підходів: у першому випадку розглядаються внутрішні взаємодії індивідів у порівнянні з макроструктурами суспільства, в другому – зовнішні взаємодії відносно індивідуальних дій.

Під час своєї появи термін "транзакційні витрати" дійсно використовувався відповідно до наведеного визначення транзакцій, але тепер його застосування зазнало істотних змін. На нашу думку, вони викликані ствердженням у сучасній економічній теорії як головного вододолу організації, що відрізняється від ринку зовсім іншою процедурою координації. Якщо прийняти організацію за вихідну внутрішнього і зовнішнього в діях суб'єкта ринку, то виявиться, що транзакції здійснюються на ринку, тобто поза організаціями, а інтеракції – всередині організацій, не торкаючись зовнішніх суспільних інститутів. Підтвердження того, що економісти, не кажучи про це явно, дотримуються саме такої точки зору, полягає в найпоширенішому обґрунтуванні існування організацій наявністю транзакційних витрат.

Іноді це обґрунтування помилково приписують⁴ О.Уільямсону, але насправді воно йде від праці Р.Коуза "Природа фірми", виданої 1937 року. Р.Коуз чітко розмежовує ринкові транзакції і транзакції усередині фірми⁵. Зміст використовуваного ним поняття внутрішніх транзакцій не зовсім ясний, а сам термін не надто вдалий. Не менш розширювальне вживання терміна "транзакція" в працях Дж.Коммонса⁶. Він виокремлює транзакції угоди, транзакції управління і транзакції раціонування (в останньому разі діє колективний координаційний орган). Головна відмінність транзакції угоди полягає в повній правовій симетричності сторін (яка не виключає, проте, асиметрію інформації), відсутній в інших видах взаємодій, виокремлених Дж.Коммонсом. Характерні риси транзакції угоди є додатковим аргументом на користь об'єднання решти типів взаємодії в понятті інтеракції.

Характерно, що в подальшому сам Р.Коуз, широко використовуючи термін "ринкові транзакційні витрати", уникав уживання терміна "транзакційні

³ Тернер Дж. Структура социологической теории. – М., 1985. – С. 219.

⁴ Холл Р. Организации: структуры, процессы, результаты. – СПб., 2001. – С. 452.

⁵ Коуз Р. Природа фирмы // Коуз Р. Фирма, рынок и право. – М., 1993. – С. 40.

⁶ Commons J. Institutional economics // The American economic review. – 1931. – Vol. 21. – P. 648–657. (<http://socserv2.socsci.mcmaster.ca/~econ/ugcm/3ll3/commons/institutional.txt>.)

витрати" всередині фірми, заміняючи його, наприклад, у праці 1972 року такими виразами: "витрати витиснених нею (фірмою – С.А.) ринкових трансакцій", "витрати на організацію тих самих операцій усередині фірми", тобто не ставив знак рівності між операціями всередині фірми і трансакціями⁷. Згодом Р.Коуз називав трансакційними витратами витрати на взаємодію покупців і продавців і утворення ринків⁸, тобто ще жорсткіше визначив свою позицію.

Еволюція поглядів Р.Коуза, приблизно описана вище, випала з уваги дослідників, велика частина яких, наприклад, В.Тамбовцев, Р.Капелюшников, В.Кокорєв, не схильні поділяти його пізніші погляди⁹. Здається, економічній науці варто пройти той самий шлях розвитку, який пройшов Р.Коуз у своїх дослідженнях, тобто перейти від розширювального розуміння трансакційних витрат до їх вузького, ринкового тлумачення.

Дійсно, розуміння трансакцій як ринкового феномена стало пануючим у світовій економічній літературі. Більше того, саме це значення терміна трансакції кладеться в основу визначення трансакційних витрат. Наприклад, К.Менар розуміє під ними "витрати функціонування системи обміну або, кажучи точніше в рамках ринкової економіки, чого коштуватиме використання ринку, щоб забезпечити розміщення ресурсів і передати права власності"¹⁰.

Отже, сучасне використання терміна "трансакційні витрати" трохи відрізняється від того, що мало місце в минулому. На нашу думку, з огляду на сформовану практику доцільно вживати його виключно щодо ринкових відносин. Тоді витрати, що виникають у разі використання неринкового способу координації в рамках організацій, можуть бути віднесені до інтеракційних. У цьому випадку поняття інтеракції відповідає своєму значенню – "взаємодія" (не передбачає закріплення відносин, безпосередня взаємодія), а трансакції своєму – "угода" (взаємодія, опосередкована обміном прав власності і укладанням угоди). Розходження між цими поняттями зумовлене тими різними ролями, в яких виступають в обох випадках суб'єкти: у першому – як носії виробничої потенції, у другому – як носії прав власності, обмін якими і відбувається в ході трансакції.

Такий підхід відповідає пропозиції виокремлювати поряд із трансформаційною трансакційну функцію, що полягає в зміні прав власності¹¹. Взаємодія в рамках організацій не змінює прав власності, і за цим критерієм витрати ресурсів, що здійснюються в процесі виробництва, не можуть бути віднесені до трансакційних. У прийнятій процедурі обліку витрати на організацію внутрішньофірмових процесів також належать до трансформаційних. З цього погляду також доцільно використовувати термін "інтеракційні витрати", оскільки вони, незважаючи на свою близькість до трансакційних витрат, обчислюються як трансформаційні. Ще жодне виробництво не функціонує без

⁷ Коуз Р. Экономика организации отрасли: программа исследований // Коуз Р. Фирма, рынок и право. – М., 1993. – С. 59.

⁸ Contract Economics / Ed. by Werin L. and Wijkander H. – Oxford; Cambridge: Blackwell, 1992. – P. 73.

⁹ Фактор трансакционных издержек в теории и практике российских реформ: по материалам одноименного Круглого стола. – М., 1998. – С. 9, 21.

¹⁰ Менар К. Экономика организаций. – М., 1996. – С. 29.

¹¹ North D., Wallis J. Integration institutional change in economic history. A transaction cost approach // Journal of institutional and theoretical economics. – 1994. – Vol. 150. – № 4. – P. 612.

людей, і якщо вже на те пішло, то всі витрати на працю треба виділити як такі, що забезпечують взаємодію людей. Проте навряд чи можна погодитися на вилучення з трансформаційної функції найважливішого виробничого ресурсу.

Для завершення обговорення питання про дискусійні терміни доцільно вдатися до аналізу логіки їх створення і внутрішнього змісту. Очевидно, що при тлумаченні значення першої частини терміна "трансакція", вибираючи між значенням "того, що перебуває за чимось" і "переданням через що-небудь", ми повинні вибрати останнє. Так, ми розуміємо під трансакцією саму угоду, а не щось за нею, і під трансакційними витратами – витрати при її здійсненні, а не за її рамками. Отже, трансакція – це передання товарів через угоду (так само, як транслітерація – передання звучання через букви). Вище вже відзначався безпосередній зміст інтеракції як взаємодії. З позицій наведеного тлумачення, інтеракція – це те, що відбувається між ("inter" латинською означає "між") угодами. Отже, інтеракції – це ті взаємодії економічних агентів, які вони чинять, не вступаючи в угоди. Дослівний зміст виразу "між угодами" точно відповідає діям усередині організацій, що функціонують на ринку.

Навіть у разі застосування внутрішньофірмових контрактів відбувається контрактація послуг, за яких власність на матеріальні послуги не переходить із рук у руки¹². Відзначимо, що оскільки не відбувається обміну прав власності, такі послуги мають особливий внутрішньофірмовий характер. Опосередковано це підтверджує той факт, що самі послуги, в тому числі збутові, можуть ставати об'єктом внутрішньофірмових контрактів. Проте укладання таких контрактів будується на принципах, відмінних від контрактів, що укладаються між незалежними об'єктами ринку, і на цій підставі витрати, що виникають за внутрішньофірмової контрактації, хоча й мають гібридний характер, але більшою мірою мають бути віднесені до інтеракційних.

Усі наявні в літературі пояснення необхідності вживання єдиного для всіх економічних систем терміна "трансакційні витрати" зводяться до аргументів на користь простоти зіставлення різних економічних систем завдяки єдності термінології, тобто явно слугують інтересам теоретиків. Проте з погляду практичних працівників зовсім нерозумно використовувати один термін для характеристики внутрішніх процесів і зовнішніх взаємозв'язків фірми, які звичайно здійснюють різні її підрозділи. Зрозуміло, ті й ті процеси за певних умов можуть зближатися, але поки що немає підстав вважати, що таке зближення завершиться найближчим часом. Отже, розподіл понять трансакційних і інтеракційних витрат не лише має певні теоретичні підстави, а й практичне значення, зокрема, для пояснення динаміки трансакційних витрат в умовах перехідної економіки.

Для об'єднання цих видів витрат в одне поняття, на нашу думку, доцільно використовувати термін "витрати експлуатації економічної системи" як такий, що відбиває суть явища, яке полягає в необхідності встановлення зв'язків між людьми і породжує певні витрати. Отже, пропонується новий підхід, який докорінно відрізняється від підходу, що, по суті, ототожнює витрати експлуатації економічної системи з трансакційними витратами.

¹² Горбунов А.Р. Управление финансовыми потоками и организация финансовых служб предприятий, региональных администраций и банков. – М., 2000. – С. 46.

Окресливши межі трансакційної архітекτονіки, перейдемо до реалізації безпосередньої *мети* даної статті – аналізу власне змісту трансакційної архітекτονіки. Він пов'язаний із структурою здійснюваних трансакцій та їх характеристиками. Ця проблема вимагає спеціального розгляду, є багато праць, присвячених тому чи тому її аспекту. Як приклад наведемо такі два аспекти.

Показник співвідношення грошових трансакцій населення, здійснюваних у торговельній мережі з підприємствами, організаціями і на ринках з окремими громадянами, демонструє гіпертрофовану роль в Україні торгівлі на ринках, що особливо невластиво для непродовольчих товарів (табл. 1). З одного боку, це свідчить про значно більші явні трансакційні витрати в торговельній мережі в порівнянні з ринками. З іншого боку – про вимушену готовність населення миритися з властивими ринкам неявними трансакційними витратами (пов'язаними з низькою якістю продукції, труднощами або неможливістю подати рекламацию, необхідністю додаткових утрат часу і т. п.), щоб уникнути грошових витрат у явній формі. Якщо стосовно непродовольчих товарів розглянутий показник залишається досить стабільним, то стосовно продовольчих він демонструє стійку тенденцію до погіршення. Це вимагає серйозного інституціонального втручання з метою нормалізації структури торгівлі, наближення її до параметрів розвинених країн.

Таблиця 1

**Співвідношення грошових трансакцій населення, здійснюваних
у торговельній мережі (з підприємствами, організаціями)
і на ринках (з окремими громадянами)***

Об'єкти грошових трансакцій	1995 ¹⁾	1997 ¹⁾	1998 ¹⁾	1999 ²⁾
Продовольчі товари (у тому числі алкогольні напої)	2,24:1	1,54:1	1,35:1	0,70:1
Непродовольчі товари	0,91:1	0,90:1	0,98:1	0,87:1
Послуги	14,9:1	16,54:1	17,87:1	11,99:1

* Розраховано і складено за даними: Україна у цифрах у 1999 році. Короткий статистичний довідник. – К., 2000. – С. 209.

За матеріалами обстеження: ¹⁾ сімейних бюджетів, ²⁾ умов життя домашніх господарств за I півріччя.

Інший, позитивніший, приклад динаміки трансакційних угод дають бартерні відносини. Стабілізація грошової системи і ліквідація загального дефіциту як загальні інституціональні рамки створюваної ринкової економіки залишають для продовження практики бартерних відносин тільки аргументи ухилення від податків і проблему неплатежів. Здійснені стосовно першого негативного явища інституціональні заходи були досить діючими, що привело до зниження частки бартеру в загальному обсязі чинених грошових трансакцій. Діючими виявилися не прямі заборони, а система інституціональних відносин, яка дозволила домогтися позитивних зрушень у структурі трансакцій.

Отже, особливістю трансакційної архітекτονіки є принципова неможливість безпосередньо диктувати суб'єктам ринку, в які трансакції їм вступати. Але це не означає, що трансакційна архітектоніка може тільки описувати існуючий стан справ, не маючи важелів впливу на їх хід. Просто щодо

трансакційної архітектоніки, то такий вплив може бути справлений тільки опосередковано, через інституціональне проектування і внесення відповідних змін в інституціональну структуру. Отже, трансакційна архітектоніка виявляється безпосередньо зв'язаною з інституціональною архітектоною. Дійсно, ринкові суб'єкти у виборі конкретного способу здійснення трансакцій керуються величиною виникаючих при цьому трансакційних витрат. Важливо, що податки, хоча й з деякими особливостями, також сприймаються ними як трансакційні витрати й обчислюються в загальній їх масі поряд з іншими видами трансакційних витрат. Регулюючи інституціональні рамки здійснення трансакцій, суспільство прагне за рахунок створення санкцій і стимулів зробити вигідним для ринкових суб'єктів здійснення трансакцій у певний спосіб, який не суперечить інтересам суспільства.

Проте трансакційна архітектоніка, незважаючи на всю її близькість до інституціональної архітектоніки, має певну специфіку. Власно кажучи, це положення зовсім не очевидне. В традиції як інституціонального, так і трансакційного аналізу пояснювати наявність певної інституціональної структури величиною трансакційних витрат. На нашу думку, це положення свідчить про змішання двох різних підходів. В основі визначення трансакційних витрат, як видно вже з їх назви, лежить поняття трансакції, а не інституту. Сама по собі ідея взаємозалежного аналізу інститутів і витрат є досить плідною, вона не вичерпала закладеного в ній наукового потенціалу і заслуговує на подальшу розробку. Проте гіпотеза виключного взаємозв'язку інститутів і трансакційних витрат поки що не може бути визнана доведеною і має потребу в подальших перевірках.

Безумовно, ясно лише те, що інститути є засобом організації діяльності суспільства. Засіб цей аж ніяк не безкоштовний і вимагає специфічних інституціональних витрат. Оскільки життя суспільства відбувається в різних сферах, то для кожної можуть бути виділені свої інституціональні витрати і, зокрема, це може бути зроблене для економіки.

Є й інші приклади видів інституціональних витрат, що не належать до трансакційних. Наприклад, трансферні, які були спеціально проаналізовані автором у статті, опублікованій у журналі "Социальная экономика"¹³, і тому не аналізуються в даній статті. Це також витрати експлуатації економічної системи. Проте розмежування витрат експлуатації економічної системи й інституціональних витрат може бути проведене лише умовно. Економіка не може існувати поза певною суспільною структурою, і тому всі інституціональні витрати, якщо і не безпосередньо, то, принаймні, опосередковано забезпечують функціонування економічної системи. Тому, власно кажучи, використання терміна "інституціональні витрати" було б кращим, якби не одна важлива обставина. Не всі витрати експлуатації економічної системи можуть бути віднесені до інституціональних. Зокрема, трансакційні витрати значною мірою складаються з утрат, які не пов'язані з функціонуванням інститутів і не можуть бути віднесені до інституціональних витрат.

¹³ *Архиреев С.И.* Трансфертные издержки как элемент издержек эксплуатации смешанной экономики // *Социальная экономика*. – 2002. – №1–2. – С. 136–148.

Отже, витрати експлуатації економічної системи, з одного боку, містять у собі частину трансакційних витрат, які не є інституціональними, а з іншого боку – інші, в порівнянні з трансакційними, види інституціональних витрат. Тому поняття інституціональної і трансакційної архітекτονіки, тісно пов'язані з категоріями поняття інституціональних і трансакційних витрат, істотно різняться. Друга істотна відмінність зумовлена тим, що внутрішня специфіка трансакційної архітекτονіки викликає необхідність створення в її рамках особливого розділу у вигляді *архітекτονіки трансакційного сектора*.

Трансакційний сектор являє собою порівняно малодосліджений об'єкт вивчення економічної науки (дослідження трансакційного сектора економіки України здійснено автором у спеціальному виданні¹⁴). Його часто визначають через зв'язок із трансакційними витратами, але правильніше буде безпосередньо зв'язати його з виконанням економічними суб'єктами трансакційних, пов'язаних з обміном прав власності функцій. Для оцінки величини й ефективності трансакційного сектора вкрай важливою є його архітектоніка – закономірності побудови, співвідношення окремих структурних елементів.

Концепція трансакційного сектора була розроблена Дж.Уоллісом і Д.Нортом, котрі зробили спробу оцінити частку ВДВ, створену при виконанні трансакційних функцій, у загальній величині ВВП¹⁵. У їхньому розумінні, структура трансакційного сектора складається з таких основних елементів: 1) державний трансакційний сектор; 2) приватні галузі, цілком спеціалізовані на здійсненні трансакцій; 3) особливі, спеціалізовані на трансакційних функціях групи працівників інших галузей економіки.

Оперуючи укрупненими категоріями, можна сказати, що, крім державного трансакційного сектора, у трансакційний сектор входить приватний трансакційний сектор. Він включає всі галузі економіки, що спеціалізуються на здійсненні трансакцій (для їх позначення використаємо поняття "трансакційні галузі економіки", не обмовляючи далі їх приналежність до приватного трансакційного сектора) і внутрішньофірмовий трансакційний сектор. Як відомо, галузева структура економіки не збігається з її структурою за інституціональними секторами, і це вимагає внесення деяких уточнень у розуміння архітекτονіки трансакційного сектора.

До трансакційних галузей економіки належать, з одного боку, фінансування, кредитування, страхування, включаючи пенсійне забезпечення, тобто галузі, які здійснюють фінансові трансакції. З іншого боку – галузі, які здійснюють товарні трансакції: матеріально-технічне постачання і збут, заготівлю, оптову і роздрібну торгівлю, – позначені нами терміном "*галузі товарних трансакцій*".

Галузі фінансових трансакцій практично цілком (принаймні, за розміром створюваної ВДВ) збігаються з сектором фінансових корпорацій. Інакше становище спостерігається в галузях товарних трансакцій. Приблизно три чверті ВДВ галузі торгівлі (включаючи громадське харчування) створюється в

¹⁴ Архієреєв С.І. Трансакційний сектор економіки України. – Харків, 2003.

¹⁵ Wallis J., North D. Measuring the transaction sector in the American economy, 1870–1970 // Long-term factors in American economic growth. – Chicago, 1986. – P. 95–148.

секторі нефінансових корпорацій інституціональними одиницями, які спеціалізуються на здійсненні трансакцій. Остання, четверта частка ВДВ цієї галузі створюється домашніми господарствами й у зв'язку з цим виявляється обчисленою у відповідному інституціональному секторі економіки. Для домашніх господарств спеціалізація в галузі здійснення товарних трансакцій не є інституціоналізуючою ознакою. Навпаки, для інституціональних одиниць сектора нефінансових корпорацій така спеціалізація – інституціоналізуюча ознака, і на цій підставі всі корпорації, що входять у галузі, які здійснюють товарні трансакції (матеріально-технічне постачання і збут, заготівля, оптова і роздрібна торгівля), можуть бути віднесені до інституціонального сектора товарних трансакцій. Останній у сукупності з сектором фінансових корпорацій складає інституціональний трансакційний сектор, що складається з інституціональних одиниць, для яких здійснення трансакцій є інституціоналізуючою ознакою, і на відміну від трансакційного сектора, не включає елементів, які є об'єктом обліку інших інституціональних секторів економіки.

На жаль, інституціональний трансакційний сектор не є об'єктом обліку в системі національних рахунків, і одержання інформації щодо нього є значно ускладненим.

Проте поряд із розходженнями, на нашу думку, є факт, що визначає глибоку внутрішню єдність обох видів витрат: як один, так і другий належать до витрат експлуатації економічної системи.

Оскільки йшлося про внутрішньофірмові витрати, то точніше буде характеризувати їх як витрати експлуатації об'єктів економічної системи (мікроекономічні). Щодо централізованих (макроекономічних) витрат експлуатації економічної системи, то в них слід також розрізняти трансакційні витрати, пов'язані з обміном прав власності, хай і через спеціалізовані інституціональні трансакції, та інтеракційні витрати, пов'язані із здійсненням управління в рамках існуючого розподілу прав власності.

У трансакційний сектор виявилася включеною значна частина суб'єктів трансакційних відносин. Натомість частина цих відносин і пов'язаних з ними витрат не стали предметом аналізу трансакційного сектора. Це відносини окремих фізичних осіб, які самостійно здійснюють трансакції, і діяльність окремих професійних груп, для яких виконання трансакційних функцій складає лише частину їхньої економічної діяльності, наприклад, фермерів. Окрім того, для галузей, що не спеціалізуються на здійсненні трансакцій, внесок у ВДВ обчислений по сумі заробітної плати працівників, які здійснюють трансакційні операції. Виходить, необчисленими лишаються матеріальні витрати цих галузей на реалізацію трансакційних функцій.

Наведений аналіз уявлень про структуру трансакційного сектора дозволяє з'ясувати, що ж насправді розуміли Дж.Уолліс і Д.Норт під терміном "трансакційний сектор".

Важливою характеристикою трансакційної архітектоніки є значення, яке мають суб'єкти, що спеціалізуються на здійсненні трансакцій. Загалом вони складають інституціональний трансакційний сектор – сукупність інституціонально відокремлених господарських одиниць, які спеціалізуються на здій-

сненні трансакцій. Міцність позицій інституціонального трансакційного сектора свідчить про наявність зрілої трансакційної структури.

А втім, визначити розміри інституціонального трансакційного сектора, виявляється, досить складно. Інституціональна структура економіки висвітлюється в системі національних рахунків за інституціональними секторами, але в ній відсутній трансакційний сектор. Крім того, не можна не погодитися з думкою, що "в українській науковій літературі теорія і практика функціонування інституціональних секторів в економіці фактично не вивчені...", яке було висловлено Б.Кваснюком і С.Кіреєвим у написаному ними розділі фундаментальної монографії "Трансформація моделі економіки України"¹⁶.

Для оцінки розмірів інституціонального трансакційного сектора з певними застереженнями можна використати інформацію, що міститься в міжгалузевому балансі. На підставі її обліку в табл. 2 отримані додаткові дані, які не можна одержати, використовуючи лише систему національних рахунків за інституціональними секторами економіки.

Таблиця 2

Інституціональна структура економіки України: частка інституціональних секторів і трансакційних галузей у ВДВ*, %

Інституціональна структура економіки	1995	1996	1997	1998	1999
Інституціональні сектори					
Нефінансові корпорації	71,2	67,5	66,7	65,2	67,5
Сектор загального державного управління	12,9	13,8	14,2	15,8	16,7
Домашні господарства	12,5	14,2	15,5	15,5	13,1
Некомерційні організації, що обслуговують домашні господарства	2,9	3,4	2,6	2,2	1,9
Трансакційні галузі					
Галузі товарних трансакцій	7,7	7,9	10,6	9,8	9,5
Галузі фінансових трансакцій	3,0	2,5	2,3	2,4	1,9
Трансакційні галузі економіки	10,7	10,4	12,9	12,2	11,4

* Розраховано за даними: Статистичний щорічник України за 1996 рік . – К., 1997. – С.29, 30, 37, 38; Статистичний щорічник України за 1997 рік. – К., 1998. – С.25, 26, 33, 34; Статистичний щорічник України за 1998 рік. – К., 1999. – С.46, 47, 52, 53; Статистичний щорічник України за 1999 рік. – К., 2000. – С.47, 54, 55; Україна у цифрах у 2000 році: Короткий статистичний довідник. – К., 2001. – С.34, 35, 42, 43.

Наведені дані (див. табл. 2) призначені для демонстрації і мають приблизний характер, оскільки додатковим джерелом для них був міжгалузевий баланс, в якому дані по галузях, у тому числі й по галузі торгівлі, яка нас цікавить, заготівлі, матеріально-технічного постачання і збуту, групуються незалежно від приналежності до інституціональних секторів економіки. Тому в секторі товарних трансакцій виявляється врахованою і частка ВДВ, створена домашніми господарствами. Щоб підкреслити цей факт, в останньому рядку таблиці фігурує поняття "трансакційні галузі економіки", що підкреслює часткову розбіжність отриманих значень з реальним внеском інституціонального трансакційного сектора у величину ВДВ, створеної домашніми господарствами в результаті здійснення трансакцій.

¹⁶ Трансформація моделі економіки України (ідеологія, протиріччя, перспективи). – К., 1999. – С. 64.

Таблиця дозволяє деталізувати показники сектора товарних трансакцій, частково включеного в системі національних рахунків у сектор нефінансових корпорацій. На її основі можна припустити, що сектори нефінансових корпорацій і товарних трансакцій піддаються різноспрямованим змінам. За п'ять останніх років минулого століття напрямки зміни їх частки у ВДВ збіглися лише один раз – 1998 року.

Окрім того, такий важливий сектор, як сектор товарних трансакцій, що створює близько 10% ВДВ, узагалі варто розглядати окремо від найбільшого сектора – нефінансових корпорацій. Це буде правильніше, оскільки він демонструє показники, дуже близькі до показників сектора фінансових корпорацій (табл. 3).

Таблиця 3

Показники, що характеризують трансакційні галузі в 1999 р.*
(розраховані в основних цінах)

Трансакційні галузі	Частка у ВДВ (%)			Відношення проміжного споживання до валового випуску (матеріаломісткість)	Відношення оплати праці до валового випуску (зарплатомісткість)
	оплати праці найманих працівників	валового прибутку	податків за винятком субсидій, пов'язаних із виробництвом		
Галузі товарних трансакцій	51,7	40,8	7,5	44,0**	27,9
Галузі фінансових трансакцій	49,6	48,6	1,8	44,6	27,5

* Розраховано за даними: Україна у цифрах у 2000 році: Короткий статистичний довідник. – К., 2001. – С.34, 35, 42.

** У цінах споживача.

Тому доцільно розглядати сектор товарних трансакцій і сектор фінансових корпорацій у рамках однієї структурної одиниці – трансакційного сектора, тим більше що сектор нефінансових корпорацій – основний інституціональний сектор, є надто не деталізованим, а сектор фінансових корпорацій посідає дуже незначне місце в загальній структурі економіки. Крім того, існуюча структура не є достатньо прозорою, оскільки "приховує" реальні процеси, що відбуваються в найголовнішому – виробничому секторі економіки. Постають питання, чи досить повно реальні зміни відбиваються у прийнятій класифікації інституціональних секторів, і в якому напрямі відбуватимуться подальші зміни інституціональної структури. Чи не можна за мінімальних змін у принципах виокремлення інституціональної структури економіки позбутися згаданих хиб?

Розподіл корпорацій на фінансові і нефінансові стосується лише операцій обігу, оскільки здійснюється залежно від того, які матеріально-речові потоки є головним об'єктом для інституціональних одиниць сектора. Але за його рамками лишається фундаментальніший розподіл інституціональних одиниць залежно від наявності в них операцій, що належать до сфери виробництва або обігу. У зв'язку з цим доцільно змінити принципи виокремлення

інституціональних секторів економіки для того, щоб вони точніше відбивали найістотніший розподіл операцій на трансформаційні і трансакційні. Звичайно, трансакційні операції лежать в основі діяльності і деяких інституціональних одиниць, що входять в інші сектори економіки, насамперед, частини домашніх господарств, які безпосередньо здійснюють підприємництво без створення юридичної особи.

Їх діяльність знайшла відбиття в наведеному показнику ВДВ сектора товарних трансакцій і зумовила приблизно чверть його загального значення. Тому, поєднуючи його в рамках однієї одиниці з сектором фінансових корпорацій, ми підкреслюємо це в її особливій назві "трансакційні галузі економіки", що не збігається з назвою "інституціональний трансакційний сектор". У принципі, маючи інформацію про секторну структуру ВДВ по галузях економіки, можна "очистити" показник ВДВ сектора товарних трансакцій від вартості, доданої домашніми господарствами, і в такий спосіб одержати оцінку вже для інституціонального трансакційного сектора. Проте такий шлях є досить складним і містить ризик унесення помилок. Тому доцільніше забезпечити безпосереднє одержання даних із видозміненої системи національних рахунків.

Узагалі відмовлятися від усталених правил складання системи національних рахунків було б неправильно. Необхідно знайти спосіб їх мінімального коректування, яке, не змінюючи всієї інформації, що міститься в системі національних рахунків, зробило б їх відкритими щодо виробничого і трансакційного сектора економіки. На нашу думку, це може бути досягнуте через введення в графі сектора нефінансових корпорацій додаткової граfi "в тому числі сектор товарних трансакцій". Додання такої граfi, з одного боку, не вимагає внесення змін у решту статистичної інформації, що міститься в системі національних рахунків, а з іншого – дозволяє шляхом нескладних, в одну дію, розрахунків одержати інформацію про роль трансакційного, а також виробничого секторів в економіці. На практиці для одержання інформації про виробничий сектор необхідно відняти дані про сектор товарних трансакцій із граfi "сектор нефінансових корпорацій", а для одержання інформації про трансакційний сектор – скласти ці дані з даними граfi "сектор фінансових корпорацій".

Запропонований спосіб відбиття інституціональної структури економіки є набагато інформативнішим за прийнятий у системі національних рахунків. Він дасть можливість точно оцінити значення в економіці інституціонального трансакційного сектора і дозволить одержати інформацію, подібну наведеній у табл. 4 для частки трансакційного сектора.

Що стосується внутрішньофірмового трансакційного сектора, то одержати дані про нього досить складно. Навіть унікальні дані, отримані Дж.Уоллісом і Д.Нортом для США, не відбивають дійсної величини внутрішньофірмового трансакційного сектора, оскільки повністю включають у себе витрати, насправді не пов'язані з трансакціями.

Зроблені вище висновки дозволяють досить точно окреслити межі предмета трансакційної архітекτονіки, що збігаються з межами, в яких у суспільстві відбувається обмін прав власності. Ці межі є істотно вужчими, ніж

Таблиця 4

**Роль приватного трансакційного сектора
в економіці України у 1999 р.***

Показник	Приватний трансакційний сектор			
	млн грн	Частка в економіці загалом, %		
		усього	у тому числі:	
			сектор товарних трансакцій	фінансові корпорації
Валова додана вартість	12353	11,39	9,52	1,87
Оплата праці найманих працівників	6345	10,97	9,23	1,74
Інші податки і субсидії, пов'язані з виробництвом	810	81,16	77,56	3,61
Валовий прибуток, змішаний дохід	5198	10,47	8,49	1,98

* Розраховано за даними: Україна у цифрах у 2000 році: Короткий статистичний довідник. – К., 2001. – С.34, 35, 42, 43.

впливає з ототожнення витрат експлуатації економічної системи з трансакційними витратами. У цьому виявляється зв'язок і водночас розходження інституціональної і трансакційної архітектоніки. Остання являє собою лише частину інституціональної архітектоніки, але частину особливу, яка має свій специфічний предмет у вигляді відносин обміну прав власності і включає абсолютно специфічний розділ – архітектоніку трансакційного сектора.